СЕРІЯ «Цивільне право»

[https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-6\(12\)-249-258](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-6(12)-249-258)

УДК 347.63

Комісаренко Вікторія Дмитрівна аспірант кафедри цивільного права та процесу, Хмельницький університет управління та права імені Л. Юзькова, Україна, м. Хмельницький, вул. Героїв Майдану, 8, тел: (050) 413-06-80, email: viktor.komisarenko@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4905-0290>

ПІДСТАВИ ТА СПОСОБИ ЗАХИСТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ БАТЬКІВ ТА ДІТЕЙ

Анотація. Стаття присвячена питанням правових підстав та способів захисту особистих немайнових прав батьків та дітей. Наголошено, що важливим елементом системи особистих немайнових прав фізичних осіб є особисті немайнові прав батьків та дітей. Істотний вплив на систему регулювання та здійснення особистих немайнових прав має судова практика, у тому числі практика Європейського Суду з прав людини. Підкреслено, що захист особистих немайнових прав батьків та дітей - це закріплені в національному законодавстві, міжнародних актах та прецедентних рішеннях ЄСПЛ правові засоби спрямовані на відновлення або визнання порушених особистих немайнових прав батьків та дітей, а також попередження і запобігання їх порушенню. Разом з цим це поняття охоплює і такі правові дії, як притягнення до відповідальності винних у правопорушенні осіб. Інститут захисту особистих немайнових прав батьків та дітей спрямований на відновлення їх порушених суб'єктивних прав. Захист права допускається при наявності навіть одного єдиного об'єктивного факту порушення. Водночас, наявність в сімейному праві широкого спектру заходів захисту стимулює учасників правовідносин належним чином здійснювати свої права і виконувати обов'язки, розширює сферу боротьби з правопорушниками. Заходи сімейно-правової відповідальності щодо особистих немайнових прав батьків та дітей передбачають, по-перше, застосування до правопорушника певної санкції, що полягає в додаткових обтяжливих обов'язках, по-друге, забезпечення захисту прав уповноваженої особи. Ефективна реалізація потенціалу судової практики Європейського Суду з прав людини при вирішенні судом сімейних спорів повинна знайти своє відображення на рівні національного сімейного законодавства, що дозволило запропонувати доповнення до положень діючого СК України, шляхом формулювання окремої правової норми, викладеної у ст. 11-1 СК України: «Стаття 11-1. Врахування судової практики Європейського Суду з прав людини при вирішенні судом сімейних спорів «1. При вирішенні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати

положення судової практики Європейського Суду з прав людини, якщо вони не суперечать вимогам цього Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства».

Ключові слова: батьки, дитина, особисті немайнові права, способи захисту, практика ЄСПЛ.

Komisarenko Viktoriia Dmytrivna, Postgraduate Student of the Department of Civil Law and Procedure, L. Yuzkov Khmelnytsky University of Management and Law, Ukraine, Khmelnytsky, street Heroes of the Maidan, 8, tel.: (050) 413-06-80, e-mail: viktorija.komisarenko@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-4905-0290>

GROUND AND METHODS OF PROTECTION OF PERSONAL NON-PROPERTY RIGHTS OF PARENTS AND CHILDREN

Abstract. The paper is dedicated to the issues on legal grounds and methods of protection of personal non-property rights of parents and children. There is emphasized, personal non-property rights of parents and children are significant part of the system of non-property rights of individuals. Judicial practice, including the practice of European Court of Human Rights, have an essential impact on the system of regulation and implementation of personal non-property rights. There is outlined, that protection of personal non-property rights of parents and children is legal methods that are provided by national legislation, international legal acts and case law of European Court of Human Rights, and that are ordered to restoration or recognition of violated personal non-property rights of parents and children, as well as prevention and preservation of their violation. At the same time, this concept also includes such legal action as prosecution of persons guilty of an offense. Institution for protection of personal non-property rights of parents and children is ordered to restoration their violated subjective rights. Protection of a right is available where even only objective fact of offence has place. At the same time, existing of wide list of protective methods stimulates participants of legal relationships to implement their rights and obligations in appropriate way, and expand the field of fight against offenders. Measures of family-legal responsibility for personal non-property rights of parents and children provide: applying specific sanction, in particular, additional burdensome responsibilities to offender; providing of protection of rights of authorized person. Effective implementation of potential of judicial practice of European Court of Human Rights in court resolution of family cases has to be reflected into national Family Legislation. The mentioned above is the reason of suggesting to add to provisions of current Family Code of Ukraine the following Article 11-1: “Article 11-1. Taking into account the judicial practice of European Court of Human Rights in court resolution of family cases. 1. In resolution of family case, the Court according the application of interested person can take into account provisions of judicial practice of European Court of Human Rights, where its do not contradict requirements of this Code, other Laws, and moral principles of the society”.

Keywords: parents, child, personal non-property rights, protective methods, practice of European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Загальновизнаною в світовій практиці є оцінка ефективності діяльності держави залежно від стану дотримання в країні прав, свобод та інтересів людини і громадянина. У будь-якій цивілізованій та розвинутій державі права і свободи людини є пріоритетними в здійсненні державної політики, а тому законодавчі акти таких країн, спрямовані на піднесення особистості громадянина, визнання, гарантування та захист його прав і свобод. Відповідно до статті 3 Конституції України, гарантування прав і свобод людини визначають зміст та спрямованість діяльності держави, а їх закріплення та забезпечення є головним обов'язком держави.

Важливим елементом сімейно-правового статусу фізичної особи є її особисті немайнові права. Багато вітчизняних та іноземних науковців досліджували проблематику особистих немайнових прав з позицій можливостей цивільно-правового та сімейно-правового регулювання їх здійснення, охорони та захисту. Важливим елементом системи особистих немайнових прав фізичних осіб є особисті немайнові права батьків та дітей. Істотний вплив на систему регулювання та здійснення особистих немайнових прав має судова практика, у тому числі практика Європейського Суду з прав людини. Тому сьогодні одним із пріоритетних напрямів розвитку українського законодавства є дослідження проблематики використання подібної практики у відносинах охорони та захисту названих прав. Головним при цьому є питання меж поширення науково-теоретичних положень та нормативно-правових приписів у частині регулювання відносин особистого немайнового характеру відображених у рішеннях Європейського Суду з прав людини (далі - ЄСПЛ) на сферу вітчизняного правозастосування.

Можливості ж правового захисту зазначених прав знаходили тривалий час своє втілення лише у відшкодуванні моральної шкоди, і, відповідно, цивілістичні та сімейно-правові дослідження також здебільшого були присвячені розгляду саме цього засобу захисту.

Основною запорукою достатньої реалізації батьками та дітьми своїх особистих немайнових прав є їх належний та нормально функціонуючий захист. Зазначене має важливе значення з позиції того, що особисті немайнові права батьків та дітей, як правове явище носять універсальний характер і з позицій публічно-правового регулювання відносяться до основних прав людини. Водночас, з боку приватно-правового погляду такі права є втіленням широковідомої у наш час правової інституції особистих немайнових прав.

Закріплення основних особистих немайнових прав на законодавчому рівні нажалі не гарантує можливості для повноцінного та беззаперечного їх функціонування. Для забезпечення здійснення таких прав особою держава як основний гарант повинна не тільки прописати перелік належних фізичній особі прав, у тому числі особистих немайнових, а й закріпити на вищому рівні їх належне, безперешкодне використання, передбачивши достатній та дієвий механізм їх захисту.

Правовідносини батьків і дітей за суб'єктною ознакою значно відрізняються від подружніх правовідносин. Зрозуміло, що подружжя може бути суб'єктом такого правовідношення, однак у ньому жінка і чоловік виступають не як подружжя, тобто

особи, що перебувають у зареєстрованому шлюбі, а як батьки.

Правовідносини батьків і дітей прямо не залежать від наявності чи відсутності у жінки та чоловіка статусу подружжя. Вирішальним для їх виникнення є абсолютно інший юридичний факт, яким є не реєстрація шлюбу, а народження дитини.

Аналіз чинного сімейного законодавства свідчить, що право на захист особистих сімейних прав за своїм матеріально-правовим змістом включає в себе: по-перше, можливість уповноваженої особи використовувати дозволені законом засоби власного примусового впливу на правопорушника, захищати своє право власними діями фактичного порядку (самозахист сімейних прав); по-друге, можливість уповноваженої особи звернутися до компетентних державних або громадських органів з вимогою спонукання зобов'язаної особи до певної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам правового регулювання та захисту особистих немайнових прав батьків та дітей і раніше приділялася певна увага науковцями як в Україні, так і за її межами. Особисті немайнові права та їх захист були об'єктом дослідження докторських і кандидатських дисертацій. Питанням дослідження особистих немайнових прав батьків та дітей останнім часом було присвячено праці таких відомих вітчизняних науковців як: В. І. Борисової, В. А. Ватраса, М. М. Дякович, І. В. Жилінкової, О. М. Калітенко, Т. М. Кійко, Л. В. Красицької, Н. М. Крестовської, В. П. Мироненко, О.О. Пунди та інших. Праці названих вчених стали вагомим внеском у розвиток проблеми правового регулювання, здійснення та захисту особистих немайнових прав фізичної особи та ґрунтовним науковим фундаментом для проведення подальших наукових досліджень у цій галузі, важливим кроком на шляху вдосконалення законодавства та забезпечення повноцінної реалізації фізичною особою особистих немайнових прав, у тому числі – захисту особистих немайнових прав батьків та дітей.

Метою статті є характеристика підстав та способів захисту особистих немайнових прав батьків та дітей у правовій системі України.

Виклад основного матеріалу. Захист – це реакція на факт порушення права. Захист порушеного права є продовженням правового впливу сформованого режимом охорони прав. У цьому контексті досить активною у науковій літературі є дискусія щодо співвідношення захисту та охорони права та інтересу. На думку Л.М. Силенко в юридичній літературі тяжіють до визнання правової охорони більш об'ємним поняттям, ніж правовий захист [1, с. 255]. Захист завжди є реакцією на порушення. Так, Ю.В. Білоусов вважає, що під поняттям «порушення» слід розуміти такий стан суб'єктивного права, при якому воно зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок якого суб'єктивне право зазнало зменшення або знищення; поняттям «невизнання» – дії учасників правовідношення, яке несе юридичний обов'язок перед уповноваженою особою, що спрямовані на заперечення в цілому або в певній частині суб'єктивного права іншого учасника цивільних правовідносин, внаслідок якого уповноважена особа позбавлена можливості реалізувати своє право; поняттям «оспорення» – такий стан цивільного правовідношення, при якому між учасниками існує спір з приводу наявності чи відсутності

суб'єктивного права у сторін, а також приналежності такого права певній особі [2, с. 29]. Указані визначення можуть бути застосованими і щодо підстав захисту особистих немайнових прав батьків та дітей.

З нормативно-правових позицій питанням захисту особистих немайнових прав батьків та дітей врегульовано на рівні сімейного та цивільного законодавства. Частина 10 статті 7 Сімейного кодексу України «Загальні засади регулювання сімейних відносин» визначає, що кожен учасник сімейних відносин має право на судовий захист [3].

Водночас у цілому питанням захисту особистих немайнових прав батьків та дітей присвячено Главу Сімейного кодексу України «Здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків. Захист сімейних прав та інтересів».

Так, стаття 18 Сімейного кодексу України «Захист сімейних прав та інтересів» установлює правило, відповідно до якого кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу, а суд застосовує способи захисту, які встановлені законом або домовленістю (договором) сторін [3].

Водночас, Цивільний кодекс України в частині першій статті 15 також обумовлює право на захист суб'єктивного цивільного права, у тому числі й особистих немайнових прав батьків та дітей, його порушенням, невизнанням або оспоренням. Розуміння вказаних понять, тобто порушення, невизнання та оспорювання суб'єктивного права, базується на тому, що усі вони є складовими більш широкого поняття – «підстави захисту суб'єктивного цивільного права» [4, с. 168], або, як їх ще називають, тріади підстав захисту суб'єктивних цивільних прав [5, с. 182].

Спільним для них є те, що вони полягають у посяганні на суб'єктивне цивільне право. Під посяганням прийнято розуміти непередбачений законом вплив на суб'єктивне право, що полягає в запереченні суб'єктивного права уповноваженої особи та виявляється у формах невизнання права, оспорювання права, порушення права [5, с. 189]. Відтак, підстави захисту суб'єктивних цивільних прав визначають момент, з якого особа, носій відповідного суб'єктивного права, має можливість реалізувати своє повноваження щодо захисту вказаного права [6].

Відповідно до частини другої статті 16 Цивільного кодексу України до таких способів захисту, які можуть бути застосовані до будь-яких цивільних прав (а у нашому випадку особистих немайнових), у тому числі і немайнових прав батьків та дітей, належать: визнання права; визнання правочину недійсним; припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб; інший спосіб, що встановлений договором або законом чи судом у визначених законом випадках.

Також варто пам'ятати, що поряд із загальними, у літературі прийнято виділяти спеціальні способи захисту, тобто такі, які застосовуються для захисту окремих видів суб'єктивних цивільних прав.

Окремо наголосимо, що способи захисту особистих немайнових прав батьків та дітей, викладені в цивільному та сімейному законодавстві України, взаємодоповнюють одне одного, хоча суто цивільно-правові засоби мають розглядатися як засоби субсидіарного захисту по відношенню до сімейно-правових. При цьому особливе значення набуває врахування широкої практики ЄСПЛ.

Так, способами захисту сімейних прав та інтересів визначеними у статті 18 Сімейного кодексу України, зокрема є:

1) *встановлення правовідношення* (наприклад, встановлення факту походження дитини від батьків або батька чи матері). Так, у справі «Маркс проти Бельгії», предметом спору був той факт, що законодавство країни передбачало більш складний порядок встановлення правових відносин між матір'ю та її дитиною в разі його народження поза шлюбом. Для цього було необхідно пройти через процедури визнання дитини і її подальшого усиновлення. У результаті створювалася така ситуація, що протягом певного часу дитина юридично взагалі не мала матері. У цьому рішенні ЄСПЛ зазначив, що стаття 8 Конвенції, гарантуючи право на повагу до сімейного життя, передбачає наявність сім'ї і не проводить будь-якої різниці між сім'ями з «законними» і сім'ями з «незаконними» дітьми.

У справі *Keegan v. Ireland* ЄСПЛ дійшов висновку, що у випадку коли існування сімейних відносин позашлюбного батька з дитиною є очевидним, то держава зобов'язана діяти так, щоб такі відносини розвивались і забезпечували дитині можливість спілкувати з батьком та його сім'єю. Таке рішення Суд ухвалив на підставі звернення батька дитини, народженої поза шлюбом, якому відмовили в опіці над дитиною, матір якої передала дитину на усиновлення [7].

2) *примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку* (найчастіше, це виконання обов'язків з участі у вихованні дитини, аліментного обов'язку).

У справі *K.A. v. Finland* ЄСПЛ вирішив, що порушенням статті 8 Конвенції є відсутність з боку органів опіки та піклування кроків, спрямованих на відновлення сім'ї, так як вжиття заходів з метою відновлення нормального сімейного життя є обов'язком держави. В даній ситуації батько оскаржив процедуру передачі дітей в прийомні сім'ї з подальшим усиновленням у зв'язку з тим, що матір застосовувала щодо них сексуальне насилля. Причому його позиція, незважаючи на те, що він проживав окремо врахована не була і органи опіки не вжили жодних заходів для відновлення сім'ї;

3) *припинення правовідношення, а також його анулювання* (може мати місце при позбавленні батьківських прав). Так, у справі *Olsson v. Sweden* заявники оскаржили рішення держави про те, що троє їх дітей було передано на виховання в різні сім'ї, які проживали на далекій відстані одна від одної, що не лише порушило їх право на спілкування з дітьми, але й були порушені права дітей на спілкування між собою [7, с. 105]. У зв'язку з цим, ЄСПЛ дійшов висновку, що

місцеві органи влади прийняли такі рішення необґрунтовано, чим порушили статтю 8 Конвенції.

4) *припинення дій, які порушують сімейні права*. У справі *Sylvester v. Austria* ЄСПЛ визнав, що влада Австрії порушила права батька на сімейне життя і спілкування зі своєю маленькою дочкою тим, що не зробила всіх необхідних заходів щодо виконання судового ордеру, згідно з яким дівчинка повинна була бути передана батькові на виховання. Затримка виконання судового рішення привела до того, що маленька дочка забула батька, і в подальшому судові органи визнали, що передача дівчинки йому на виховання завдасть їй непоправну психологічну шкоду.

5) *відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права*. Наприклад, у справі *V. D. and others v. Russia* стосувалася повернення дитини, яка близько дев'яти років перебувала під опікою першої заявниці, біологічним батькам та позбавлення в подальшому першої заявниці та інших права на доступ до спілкування з дитиною. Було встановлено, що суди не взяли до уваги аргументи першої заявниці про те, що між ними було встановлено тісний контакт, та зазначили, що відповідно до положень внутрішнього законодавства лише члени сім'ї та близькі родичі можуть клопотати про підтримку спілкування з дитиною [8, с. 8].

6) *зміна правовідношення*. Наприклад, у справі «Кроон та інші (*Kroon and Others*) проти Нідерландів» заявниця, перебуваючи в шлюбі, який фактично вже розпався, народила дитину, батьком якої був інший чоловік. В Нідерландах, з огляду на існування правової презумпції батьківства чоловіка, заявниця та біологічний батько дитини юридично не мали можливості в документах дитини зазначити біологічного батька, який був готовий визнати дитину. Суд зауважив, що зв'язки, які пов'язували заявників можна визнати «сім'єю» в контексті статті 8 Конвенції, і вказав, що біологічні та соціальні реалії повинні превалювати над правовою презумпцією [9, с. 105].

Підкреслимо, що до способів захисту особистих немайнових прав батьків та дітей закріплених, як сімейним так і цивільним законодавством визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб та відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором.

На сьогодні в науковій літературі достатньо широко обговорюється питання про розширення переліку підстав захисту суб'єктивних прав. Зокрема, ґрунтуючись на аналізі чинного законодавства Р. О. Стефанчук приходить до висновку, що підставами цивільно-правового захисту можуть стати ще, принаймні, дві обставини, а саме: зловживання правом (статті 12, 13 Цивільного кодексу України), про що ми вже говорили вище, а також наявність небезпеки (стаття 282 Цивільного кодексу України) та створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи (статті 1163-1165 Цивільного кодексу України) [6, с. 181].

Здійснення права на сімейне виховання, на сімейний догляд (підтримку) та права на сімейне спілкування є неможливим, якщо особа в сім'ї не проживає.

Вказівка на особливу важливість проживання у сім'ї відображена у багатьох рішеннях ЄСПЛ (наприклад, у рішенні, ухваленому 25.01.2000 у справі «Ігнакколо-Зеніде проти Румунії») [10]. процес здійснення права на сімейне спілкування повинен дати відповідь на питання, чого бажає один член сім'ї, і вміння враховувати бажання інших. Практично сьогодні вітчизняне законодавство містить вказівки на можливі прояви здійснення такого особистого права у тому, що дитина має право бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами щодо питань, які стосуються її особисто, а також питань сім'ї (частина перша статті 171 Сімейного кодексу України), право дружини та чоловіка на спільне вирішення питань життя сім'ї (стаття 54 Сімейного кодексу України), право баби, діда, прабаби, прадіда на спілкування зі своїми внуками, правнуками (частина перша статті 257 Сімейного кодексу України), права братів та сестер на спілкування (стаття 259 Сімейного кодексу України).

Висновки. Таким чином, захист особистих немайнових прав батьків та дітей - це закріплені в національному законодавстві, міжнародних актах та прецедентних рішеннях ЄСПЛ правові засоби спрямовані на відновлення або визнання порушених особистих немайнових прав батьків та дітей, а також попередження і запобігання їх порушенню. Разом з цим це поняття охоплює і такі правові дії, як притягнення до відповідальності винних у правопорушенні осіб.

Інститут захисту особистих немайнових прав батьків та дітей спрямований на відновлення їх порушених суб'єктивних прав. Захист права допускається при наявності навіть одного єдиного об'єктивного факту порушення. Водночас, наявність в сімейному праві широкого спектру заходів захисту стимулює учасників правовідносин належним чином здійснювати свої права і виконувати обов'язки, розширює сферу боротьби з правопорушниками. Заходи сімейно-правової відповідальності щодо особистих немайнових прав батьків та дітей передбачають, по-перше, застосування до правопорушника певної санкції, що полягає в додаткових обтяжливих обов'язках, по-друге, забезпечення захисту прав уповноваженої особи.

Ефективна реалізація потенціалу судової практики Європейського Суду з прав людини при вирішенні судом сімейних спорів повинна знайти своє відображення на рівні національного сімейного законодавства, що дозволило запропонувати доповнення до положень діючого СК України, шляхом формулювання окремої правової норми, викладеної у ст. 11-1 СК України: *«Стаття 11-1. Врахування судової практики Європейського Суду з прав людини при вирішенні судом сімейних спорів «1. При вирішенні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати положення судової практики Європейського Суду з прав людини, якщо вони не суперечать вимогам цього Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства».*

Література:

1. Силенко Л. М. Цивільне право України: Навчальний посібник. Ч.1. К. : Алерта, 2004. 379 с.
2. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 ч.: Ч. 1. За заг. ред. Я. М. Шевченко. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре»», 2004. 692 с.

3. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. Верховна Рада України. База «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
4. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 1: Загальні положення. За ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Х.: ФО-П Колісник А.А., 2010. 320 с.
5. Богданов Е. В., Богданов Д. Е., Богданова Е. Е. Развитие гражданского права России. Тенденции, перспективы, проблемы: монография. М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2014. 335 с.
6. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту). Київ : КНТ, 2007. 626 с.
7. Туманова Л. В., Владимірова И. А. Защита семейных прав в Европейском Суде по правам человека. М.: Городец, 2007. 208 с.
8. Огляд рішень Європейського суду з прав людини, що стосуються дітей та забезпечення їхніх найкращих інтересів. Рішення за період з 01.01.2019 по 01.10.2019. Відпов. за вип.: Д. П. Мордас, Р. Ш. Бабанли. Київ, 2019. 23 с. Офіційний веб-сайт Верховного Суду України. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Oglyad_Ditu.pdf.
9. Логвінова М. В. Діяльність Європейського суду з прав людини в сфері захисту сімейних прав та охоронюваних законом інтересів у контексті правозастосовчої практики України. *Правові позиції Європейського суду з прав людини у правозастосовчій практиці України*: збірник наукових праць викладачів кафедри судочинства. За ред. М. К. Галянтича. Івано-Франківськ: ПНУ імені В. Стефаника, В. П. Супрун, 2017. С. 93-132.
10. Вибрані рішення Європейського суду з прав людини (1993-2002 рр.). Праці Львівської лабораторії людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва і місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія II. Коментарі прав та законодавства. Вип. 3. Харків: Консум, 2003. 464 с.

References:

1. Silenko L. M. Civil Law of Ukraine: Navchalny Posibnik [Silenko L. M. Civil Law of Ukraine: Navchalny Posibnik]. Ч.1. К. : Alerta, 2004. 379 с. [in Ukrainian].
2. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar: U 2 ch.: Ch. 1. Za zah. red. Ya. M. Shevchenko [Civil Code of Ukraine: Scientific and practical commentary]. Kyiv : Kontsern «Vydavnychi Dim «In Yure», 2004.692 с. [in Ukrainian].
3. Simeinyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 10 sichnia 2002 roku № 2947-III. Verkhovna Rada Ukrainy. Baza «Zakonodavstvo Ukrainy». [Simeinyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10 sichnia 2002 roku No. 2947-III. Verkhovna Rada Ukrainy. Baza "Zakonodavstvo Ukrainy".]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> [in Ukrainian].
4. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar (poiasnennia, tлумachennia, rekomendatsii z vykorystanniam pozytsii vyshchikh sudovykh instantsii, Ministerstva yustytisii, naukovtsiv, fakhivtsiv). T. 1: Zahalni polozhennia. Za red. prof. I. V. Spasybo-Fatieievvoi. [Civil Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary]. Kh.: FO-P Kolisnyk A.A., 2010. 320 с. [in Ukrainian].
5. Bohdanov E. V., Bohdanov D. E., Bohdanova E. E. Razvitye hrazhdanskogo prava Rossyy. Tendentsyy, perspektivy, problemy: monohrafiya. [Bogdanov E.V., Bogdanov D.E., Bogdanova E.E. Development of civil law in Russia. Trends, prospects, problems]. M.: YuNYTY-DANA: Zakon y pravo, 2014. 335 с. [in Ukrainian].
6. Stefanchuk R. O. Osobysti nemainovi prava fizychnykh osib (poniattia, zmist, systema, osoblyvosti zdiisnennia ta zakhystu). [Stefanchuk R.O. Osobennosti non-mineable rights of physical persons (witness, witness, system, particulars of health and wellness).].Kyiv : KNT, 2007. 626 с. [in Ukrainian].
7. Tumanova L. V., Vladymyrova Y. A. Zashchyta semeinykh prav v Evropeiskom Sude po pravam cheloveka. [L. V. Tumanova, I. Vladimirova A. Protection of family rights at the European Court of Human Rights]. M.: Horodets, 2007. 208 с. [in Ukrainian].
8. Ohliad rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny, shcho stosuutsia ditei ta zabezpechennia yikhnykh naikrashchykh interesiv. Rishennia za period z 01.01.2019 po 01.10.2019. Vidpov. za vyp.: D. P.

Mordas, R. Sh. Babanly. Kyiv, 2019. 23 s. Ofitsiyni veb-sait Verkhovnoho Sudu Ukrainy. [Inspection of the decision of the European court for the rights of people]. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Oglyad_Ditu.pdf. [in Ukrainian].

9. Lohvinova M. V. Diialnist Yevropeiskoho sudu z prav liudyny v sferi zakhystu simeinykh prav ta okhoroniuvanykh zakonom interesiv u konteksti pravozastosovchoi praktyky Ukrainy. Pravovi pozytsii Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u pravozastosovchii praktytsi Ukrainy: zbirnyk naaukovykh prats vykladachiv kafedry sudochynstva. Za red. M. K. Haliantycha. [Logvinova M.V. Duality of the European Court of Human Rights in the Sphere of the Protector of Family Rights and Interests Protected by the Law in the Context of Legal Practice of Ukraine. Legal positions of the European court on the rights of the people of the legal practice of Ukraine]. Ivano-Frankivsk: PNU imeni V. Stefanyka, V. P. Suprun, 2017. C. 93-132. [in Ukrainian].

10. Vybrani rishennia Yevropeiskoho sudu z prav liudyny (1993-2002 rr.). Pratsi Lvivskoi laboratorii liudyny i hromadianyna Naukovo-doslidnoho instytutu derzhavnoho budivnytstva i mistsevoho samovriaduvannia Akademii pravovykh nauk Ukrainy. [Selected decisions of the European Court of Human Rights (1993-2002). Proceedings of the Lviv Laboratory of Man and Citizen of the Research Institute of State Building and Local Self-Government of the Academy of Legal Sciences of Ukraine]. Serii II. Komentari prav ta zakonodavstva. Vyp. 3. Kharkiv: Konsum, 2003. 464 c. [in Ukrainian].